

דרור גרינבלום

"בריה חדשה"

ראשיתה של הציונות הדתית הלאומית-משיחית

עמנואל אטקס. משיחיות, פוליטיקה והלכה - הציונות הדתית ו"השטחים" 1967-1982.
ירושלים: כרמל, 2023.
432 עמודים.

ה ספר משיחיות פוליטיקה והלכה - הציונות הדתית ו"השטחים" 1967-1982 הוא ספרו האישי ביותר של פרופ' אמריטוס עמנואל אטקס. אטקס, שצמח בציונות הדתית "הישנה" (כך במקור), מצהיר על עצמו כמי שמזדהה עם השמאל הציוני, וככזה הרי שהוא צד בוויכוח על השטחים. לפיכך חשוב לו להבהיר כי הספר אינו ספר פולמוס, אלא מחקר היסטורי. הוא מדגיש כי עשה כל מאמץ להביא את דברי המשתתפים בוויכוח באופן מאוזן והוגן, ואכן כך הם פני הדברים. לפנינו חיבור היסטורי הבוחן ומנתח בקפדנות ובריחוק מחקרי מודע אוסף מרשים של מקורות בני התקופה, ומאפשר היכרות עם הציונות הדתית ועם תהליכי העומק שהתרחשו בה אל מול סוגיית "השטחים" - הסוגיה הבוערת והנפיצה ביותר בחברה הישראלית מאז מלחמת ששת הימים.

הציונות הדתית כפי שהיא מוכרת לנו היום היא בריה חדשה, כותב אטקס. זו ציונות דתית שבבסיסה אימוץ חזון ארץ ישראל השלמה והתיישבות ברחבי יהודה ושומרון. את ראשיתו של השינוי הזה, שהחל, לדבריו, לאחר מלחמת ששת הימים, הוא יצא לחקור.

לספר שלושה חלקים: הראשון עוסק בשנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים; החלק השני דן בתקופה שתחילתה במלחמת יום כיפור וסיומה בחתימת הסכם הביניים עם מצרים לאחר המלחמה; החלק השלישי עוסק בתגובות בציונות הדתית להסכם השלום עם מצרים. בכל אחד מחלקי הספר בוחן אטקס את הפן המשיחי, את השיח ההלכתי ואת ההיבט הפוליטי, ובוחר למקד את דיונו, לרוב, דרך ניתוח השקפת עולמם של אישים בציונות הדתית: רבנים, אנשי רוח, פובליציסטים ופוליטיקאים. ברוח זו נמצא בסוף הספר נספח ביוגרפי של הדמויות הנחקרות בספר.

מקורותיו העיקריים של המחקר הם עיתונים וכתבי עת של הציונות הדתית: **הצופה** – עיתונה של הציונות הדתית; **עמודים** – הביטאון של הקיבוץ הדתי; **נקודה** – ירחונה של תנועת אמנה, הזרוע הביצועית של גוש אמונים; **זרעים** – ביטאון בני עקיבא.

שמו של הספר מגדיר באופן מדויק את נושאי הליבה שהעסיקו את הציונות הדתית באותן חמש עשרה שנים, ואטקס דן בהם באופן כרונולוגי: נתיב הגאולה המשיחית, שכבר אינה אפשרות בלבד, אלא בגדר תהליך בלתי־הפיך; הצורך לצקת מסגרת הלכתית לאמונה המשיחית הזו, המתבטאת בהפיכתה של מצוות הישיבה בארץ ישראל לסוגיה הבערת ביותר הדורשת פרשנות והכרעה הלכתית; והסוגיה הפוליטית והביצועית, הבאה לידי ביטוי במאבקים ובחילופי הנהגה במפד"ל, בהקמת "גוש אמונים", וביציאתו לדרך של מפעל ההתנחלויות.

הסוגיה ההלכתית דורשת הבהרה: האם מצוות הורשת הארץ (מצווה שאינה נמצאת במניין המצוות של רמב"ם אך מופיעה בהשגותיו של רמב"ן עליו) עניינה בחובת כיבוש צבאי, בהחלת ריבונות על כל שטחי ארץ ישראל ובאיסור החזרת שטחים וזוהי מצווה החלה על כלל הציבור, או שמא הכוונה היא למצוות התנחלות והיאחזות בארץ החלה על יחידים ואין לה משמעויות נרחבות כל כך? אטקס מפנה זרקור לראשיתו של הדיון הזה – התפתחות המחלוקת ההלכתית, והשתלטותה המוחלטת של הפרשנות מבית מדרשו של הרב צבי יהודה הכהן קוק (הרצ"י), ההופכת את מצוות הורשת הארץ למצוות כיבוש והתנחלות בה, ורואה באיסור הנסיגה משטחי ארץ ישראל מצווה שהיא בגדר "ייהרג ובל יעבור". זוהי אבן הראשה המחזיקה את הבניין שעליו נשענת תפיסתה של הציונות הדתית ששינתה פניה. קובע זאת במסמרות ברזל, כך מראה לנו אטקס, הרב יעקב אריאל, שהיה רבה של ישיבת ההסדר בימית: "לא הארץ היא האמצעי למדינה, אלא המדינה אמצעי לארץ" (עמ' 338). הארץ הפכה לקדושה – לתכלית הכול.

הספר מוליך אותנו בנתיב ההתפשטות וההטמעה של התפיסה הזו, ומראה לנו כיצד התמזגו הלהט המשיחי והמסד ההלכתי לכדי יצירת ציונות דתית חדשה.

הספר אינו מתיימר להציג חידוש מחקרי או זווית ראייה שאינה מוכרת. ניכר כי חשוב לאטקס (שמחקריו על חסידים ומתנגדים, על הבעש"ט ועל הגר"א, מציגים חידושים מחקריים וזוויות ראייה שאינן מוכרות) להניח לפנינו, באופן שיטתי ומוקפד, את מסד המקורות, ולהתערב מעט ככל הניתן, בבחינת "יקרא הקורא וישפוט", אך הוא אינו נמנע מהבהרות מאירות עיניים. כך לדוגמה אנו למדים כי קביעתו של הרצ"י, שלפיה מסירת שטחי ארץ ישראל לאויב הם בבחינת "ייהרג ובל יעבור", היא חידוש הלכתי שאינו מבוסס על שום מקור הלכתי קדום. מדובר בחידוש שהשפעתו על הלכי רוח בציונות הדתית עצומה. עוד מחדד לנו אטקס כי הרצ"י אינו מתפלמס – הוא קובע מסמרות, מבטל כעפר הארץ את מתנגדיו (עמ' 76), פוסל את הרב נהוראי, איש "מרכז הרב", תלמיד וחבר, וקובע "שלא הגיע להוראה" (עמ' 144). בדומה להרצ"י, גם הרב שילת, מבכירי רבניה של הציונות הדתית באותה העת, פוסל את הגותם ועמדותיהם של ישעיהו ליבוביץ ושל פרופ' ישראל יובל (עמ' 151). חשוב לומר כי זוהי שיטה שהיא מהות בציונות הדתית המשיחית – היא אינה מכירה באפשרות של מחלוקת בכל הקשור לסוגיית הגאולה ולקדושתה של ארץ ישראל. לדידה, הכופרים בכך אינם בני־שיח לגיטימיים. כך הם פני הדברים גם בימינו אלו.

אטקס מראה לנו כיצד להיטותם של רבנים משיחיים בציונות הדתית למקורות בני־סמך הביאה אותם להישען על ספר **קול התור**, המיוחס להגר"א, ומציג (כביכול) את משנת הגאולה שלו התואמת לאמונתם, בעוד הספר אינו אלא חיבור פסיאודו־אפיגרפי שנכתב בשנות ה־40 של המאה ה־20. את זאת הוכיח אטקס בספר המוקדש לכך (עמ' 158–159).

לטעמי, החלק החשוב והמרתק ביותר בספר הוא החלק השלישי, העוסק בתגובות להסכם השלום עם מצריים, הסכם שבו שאלת ארץ ישראל אינה אמורה להוות מכשול. אלא שדווקא שם התגובות לביקור סאדאת ולהירצחו, לתוכנית השלום של בגין ולמאבק לעצירת הנסיגה בסיני ופינוי חבל ימית ממחישות היטב את תהליך ההקצנה העובר על הציונות הדתית על ציר הזמן. תהליך זה כולל את הידחקותה לשוליים של העמדה המתונה ואת חילופי הדורות – מהמנהיגות הוותיקה, המתונה יותר, לדור הצעיר ההולך ומקצין, ונשמע יותר ויותר לקולם של רבנים משיחיים. אטקס מדגים זאת, בין השאר, דרך מאמר תוכחה של עורך **זרעים** בנערים חובשי כיפות סרוגות, ש"עיניהם זורחות והם שרויים באווירה של חג" לאחר רצח סאדאת (עמ' 314).

שלוש הערות:

נכון היה להזכיר בחלק הראשון, הדן בימים שלאחר מלחמת ששת הימים, את "שיח לוחמים" הדתי, שפורסם ב**בשדמות** באביב תשכ"ח. בשיח זה עם לוחמים, תלמידי ישיבת "מרכז הרב", עולים לא מעט דברים מטרימים המנבאים את שעתיד לקרות לציונות הדתית.

כן חסרה בספר התייחסות, ולו במשפטים ספורים, למחתרת היהודית אשר פעלה בתחילת שנות ה־80. אומנם העיסוק הציבורי בעניינה חורג מהשנים שחקר אטקס, אך פעילותה קשורה במישרין לסוגיות הליבה המוצגות בספר. חלק מחברי המחתרת תכננו לפוצץ את כיפת הסלע בהר הבית כדי לנסות למנוע את הנסיגה מסיני, ולהביא בכך למהלך תיאולוגי של גאולה. אין ספק כי הושפעו מהלכי רוח ומדברי רבנים בציונות הדתית.

ועוד – חבל שלצד מפתח אישים הנועל את הספר לא מופיע גם מפתח נושאים. לטעמי, בספר העוסק בהיסטוריה של רעיונות – הוא נדרש.

ב־15 באוקטובר 2023, שבוע לאחר אירועי התופת של השבעה באוקטובר, אמר הרב אליקים לבנון, מבכירי רבני הציונות הדתית, כהאי לישנא: "זה מהלך של הקב"ה.... רואים עין בעין את המהלך... הנוראות האלה זה תוכנית אלוקית מאוד מאוד ברורה... הקב"ה מוביל את התוכנית הגדולה שלנו, שלו למהפך הגדול".

אטקס מצטט בספרו דברים שאמר 48 שנים קודם לכן, ב־1975, הרב שלמה אבינר, שדבריו נשמעים בציבור גם בעצם ימים אלו: "אנו קובעים את הוודאיות המוחלטת של הופעת גאולתנו עתה. אין כאן שום סוד ונסתר, אלא יש כאן דברים נגלים ופשוטים ומבוררים" (עמ' 155).

קו ישר וברור נמתח מאז ועד ימינו. כל הרוצה להבין לאשורו את המתרחש בציונות הדתית בעצם ימים אלו, ראוי שיתחיל בקריאת ספרו המרתק של עמנואל אטקס, המתאר ראשיתם של תהליכים ואת התפתחותן של אמונות שהביאונו עד הלום.

ד"ר דרור גרינבלום, ד"ר להיסטוריה של עם ישראל, עוסק בחקר הציונות הדתית.

דוא"ל: drorg2@bezeqint.net